

Українська та російська історіографія меценатства і благодійності (друга половина XIX – початок XX століть)

На початок XX ст. меценатство та благодійність фактично перетворилися на найважливіші компоненти культурно-художнього життя Російської та Австро-Угорської імперій. Ці обставини, проблеми розвитку меценатства як виду суспільно-корисних дій більш загального поняття філантропії, були предметом активного вивчення сучасників, а згодом і мистецтвознавців, істориків, культурологів.

З метою висвітлення основних етапів розвитку наукової думки з проблем меценатства та благодійності існуючу літературу необхідно розподілити на декілька груп за проблемно-хронологічним принципом. Дореволюційні дослідження, повністю або частково присвячені формуванню окремих рис меценатства в контексті розвитку благодійності в межах України другої половини XIX – початку XX ст., мали на меті поінформувати читача про найбільш пекучі та болісні проблеми співвідношення між суспільним благом й особистим багатством [1]. Як зазначали сучасники, особливо відзначався своїми благодійними закладами Київ. І дійсно, у працях В. Мозгового та І. Федорченка постає багатогранна картина діяльності благодійних товариств, притулків, лікарень, утворених на приватні пожертви та заповідані капітали. Праця В. Мозгового, що виконував обов'язки секретаря Київського губернського статистичного комітету, насичена великим фактичним матеріалом, який свідчить про зростання капіталовкладень у соціальну сферу з боку приватних осіб. Різноманітні благодійні заклади (богадільні, притулки, лікарні тощо) утримувалися на відсотки з капіталів, пожертви, заповідані кошти, щорічні внески. На жаль, дані наводяться без зазначення результативності цих вкладів.

Аналізуючи риси соціальної психології українських меценатів другої половини XIX – початку XX ст., доводиться спиратися не тільки на їхній доробок. Слід використовувати й дані, що стосуються російських меценатів. По-перше, загальні соціально-психологічні риси різних за національністю представників торговельно-промислового прошарку були здебільшого спільними; по-друге, тип російського мецената в той час слугував взірцем для українського, що, ясна річ, сприяло цій спільності; по-третє, публіцисти і дослідники кінця XIX – початку XX ст., розглядаючи соціально-психологічний світ сучасних їм меценатів, нерідко вживали термін “руський меценат”, маючи на увазі усіх меценатів Російської імперії, не поділяючи їх за національною приналежністю. В цьому контексті цікавими є роботи М. Тростянського “Русский филантроп и его деяния. (Венок на память Н.А. Терещенку в Глухове от Киевской Первой гимназии)” та Ф. Міщенка “Г.П. Галаган. Некролог” [2]. Оскільки написані вони були з нагоди смерті благодійників, у них не уникнуто шанобливих ознак. Так, наприклад, як вважав М. Тростянський, “Никола Артемович Терещенко стояв печально-самотньо серед руських капіталістів, які забули благо близьких для егоїзму, школу для біржі”. Ф. Міщенко виводить мотивацію широкої громадської діяльності Г. Галагана з його особистих “свідомих зусиль”, ідейної близькості до народників-слов'янофілів, тяжкого сімейного горя (смерті сина). Водночас, автори обґрунтували закономірність та необхідність приватної благодійної діяльності, довели позитивний ефект від неї у різних сферах соціально-культурного життя.

Велику увагу розвитку національних традицій благодійності приділяв історик І. Павловський [3]. І хоча він нарікав на зменшення кількості благодійників серед

привілейованих станів населення, це не завадило йому написати досить велику главу про полтавців-благодійників. І. Павловський подавав відомості про соціальне та професійне становище, наявний капітал тих, хто створював за місцем проживання школи, богадільні, заповідав земству землі або майно. Не обминув увагою велику пожертву І. Харитоненка на користь Харківського університету відомий історик Д. Багалій у написаному спільно з М. Сумцовим “Короткому нарисі історії Харківського університету” [4]. Навчальний заклад, що виник завдяки співчуттю та підтримці суспільства, продовжував отримувати допомогу з боку окремих осіб та закладів у вигляді різноманітних пожертв, премій, стипендій. Поряд з І. Павловським та Д. Багалієм регіональних проблем благодійності торкалися В. Масенко та М. Попруженко [5]. Згадані автори докладно характеризують благодіяння у сфері культури та освіти, наблизившись у своїх характеристиках до розмежування понять благодійності та меценатства. Витоки меценатства можна було знайти у бурхливому розквіті колекціонування. Адже сучасні Харківський художній музей, Одеська бібліотека тощо постали завдяки колекціонерській діяльності небайдужих громадян.

Але якщо не враховувати робіт, присвячених високопатріотичній діяльності П. Третьякова, то розвиток меценатства – приватне колекціонування мистецьких творів, створення публічних картинних галерей, підтримка художників замовленнями – залишився поза увагою дослідників. Мимохідь згадуються мистецтвознавцями прізвища Терещенка та Харитоненка з приводу наявності в їхніх збірках полотен російських художників М. Врубеля, М. Нестерова, А. Куїнджі [6]. До речі, усі ці праці об’єднує занепокоєність станом розвитку меценатства в країні. Іншу категорію досліджень становлять праці, присвячені благодійним витратам підприємців на освітянські справи [7]. Вони відзначаються найбільшою критичністю щодо оцінки якості та кількості підтримки освіти цукрозаводчиками.

Отже, в дореволюційній Росії історія меценатства більш-менш повно висвітлювалася в загальноімперському контексті піклування та опіки як аспект приватної благодійності. Аналіз публікацій показує, що всі вони виходили із загальних положень офіційної державної школи про “освічену турботливість”, служіння привілейованих прошарків населення на користь іншим. Історіографія теми, що була представлена в основному статтями та брошурами публіцистичного характеру, переслідувала мету довести необхідність здійснення заходів соціальної опіки нужденних. Слід зазначити, що незважаючи на апологетичний характер і явну тенденційність, деякі з праць містять цінні спостереження і факти про структуру станової взаємодопомоги, про діяльність благодійних товариств тощо.

В Західній Україні докладний життєпис громадського і культурного діяча, юриста, мецената М. Качковського залишив дослідник О. Мончаловський [8]. Згодом ім’ям Качковського було назване засноване в 1874 р. культурно-освітнє товариство.

Соціальні катаклізми та національна революція 1917–1920 рр., що потрясли і зруйнували Австро-Угорську та Російську імперії, перервали не лише еволюційний розвиток суспільства, а й поступ наукової історичної думки. Встановлення влади більшовиків і їхнє прагнення до ідеологічного диктату зробили досить проблематичним використання тих документів у вивченні проблем меценатства, які були закладені раніше так званою “буржуазною” наукою. Якщо в дореволюційній літературі обережно використовували поняття “меценатство”, віддаючи перевагу термінам “благодійність” та “філантропія”, то за радянських часів ці слова зовсім зникли з наукового обігу.

В радянській історіографії немає узагальнюючих праць з історії меценатства. Тільки окремі мистецтвознавці 20-х рр. ХХ ст. (Федоров-Давидов, Н. Коваленська, О. Михайлов), розглядаючи російський живопис ХІХ ст., не могли не згадати ту роль, яку відіграло меценатство П. Третьякова, К. Солдатенкова, С. Мамонтова у художньому житті Росії. Але й серед мистецтвознавців вже діяв класовий підхід, що віддзеркалювався на характеристиці

меценатства взагалі: “Це були такі меценатство та благодійність, які в своїй основі мали лише бажання пустити туман в очі й придбати популярність у середовищі дрібної буржуазії та міщанства з метою нажити на цьому відомий політичний капітал, почасти деяке прагнення до умиротворення власної совісті” [9].

Увагу дослідників, що так чи інакше торкалися цієї теми, привертала здебільшого проблематика приватного колекціонування. Так, спроба М. Макаренка зробити путівник по музею мистецтв ім. Б.І. та В.М. Ханенків набула ознак розгорнутої панорами про збиральницьку діяльність подружжя, якій сприяли “вільні” матеріальні засоби збирачів. Результатом її постав у Києві “першорядний музей з такими культурноцінними речами, яких і в Москві немає” [10]. Цікаві відомості біографічного напрямку подаються в журналах “За сто літ” [11] та “Україна” [12] дослідниками А. Степовичем і В. Гнатюком. Редактора журналу “Щорічник Колегії Павла Галагана” А. Степовича можемо з повним правом назвати першим біографом українського мецената Г.П. Галагана. Напружені події громадсько-політичного життя, до яких були причетні свідомі українці, відобразили у своїх працях історики 1920-х – 1930-х рр. Становленню фінансової бази українського національного відродження присвятили окремі сторінки історики – свідки тих літ [13]. Варто зазначити, що у 20-і – 30-і рр. ХХ ст. були опубліковані перші узагальнюючі праці істориків радянської України та Росії з дослідження соціально-економічних процесів у цукробуряковій промисловості. В них чимало сторінок присвячено “групі культурних господарів” серед великих українських землевласників та купців [14].

Таким чином, проблеми розвитку меценатства та благодійності перебували в центрі уваги дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

¹ Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – СПб.: Тип. Т-ва “Общественная польза”, 1908. – 123 с.; Мозговой В.Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии. – Киев, 1885. – 92 с.; Федорченко И.И. Благотворительные общества г. Киева на Киевской Всероссийской выставке 1913 г. – Киев, 1913. – 64 с.; Барвинский О. Летопись суспільної роботи и силы русинов австрийских. – Львів: Коштом и заходом товариства “Просвіта”, 1885. – 45 с.

² Тростянский М. Русский филантроп и его деяния (Венок на память Н.А. Терещенку в Глухове от Киевской Первой Гимназии). – Киев, 1909. – 16 с.; Мищенко Ф. Г.П. Галаган. Некролог. – Киев, 1888. – 22 с.

³ Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802–1902. – Полтава, 1906. – 303 с.; его же. Полтавцы иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1914. – 292 с.

⁴ Багалея Д.И., Сумцов Н.Ф. Краткий очерк истории Харьковского университета. – Харьков, 1906. – 330 с.

⁵ Маценко В.А. Прилуцщина. – Ромны: Тип. Бр. Э. и Н. Дельберг, 1888. – 240 с.; Попруженко М.Г. Одесская городская публичная библиотека. 1830–1910. Исторический очерк. – Одесса, 1911. – 84 с.

⁶ Глаголь С. Михаил Нестеров. Жизнь и творчество. – М.: Изд. И. Кнебель, б.г. – 120 с.; Неведомский М.П., Репин И.Е. Куинджи. – СПб.: Изд-во общ-ва им. А.И. Куинджи, 1913. – 196 с.; Яремич С. Михаил Александрович Врубель. Жизнь и творчество. – М.: Издание И. Кнебель, 1911. – 187 с.

⁷ Гнедич А., Аксёнов С. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. – Харьков: Тип-ия А. Дарре, 1899. – Вып. 1. – 198 с.; Лебедь-Юрчик Х.М. Сахарная промышленность в России. – Киев, 1909. – 154 с.

⁸ Мончаловский О.А. Памятная книжка в 25-летний юбилей общества им. Мих. Качковкого. – Львов: Из печатни Ставропигийского Ин-та, 1899. – 168 с.

⁹ Федоров-Давыдов. У истоков русского имперессионизма // Русская живопись XIX века: Сб.ст. / Под ред. В.М. Фриче. – М., 1929. – С. 133.

¹⁰ Макаренко М. Музей мистецтв ім. Б.І. та В.М. Ханенків Української Академії Наук: Провідник. – К.: “Червоний шлях”, 1924. – С. 10.

¹¹ Степович А. До ківіо-галицьких зв’язків на початку 1870-х років (з щоденників Г.П. Галагана) // За сто літ. – Харків, 1930. – Книга 5. – С. 183–191; його ж. З аграрної політики на Правобережжі 1880-х років // За сто літ. – Харків, 1929. – Книга 4. – С. 181–189.

¹² Гнатюк В. Наукова праця на Волині з 1914–1924 // Україна. – 1926. – № 2–3.

¹³ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – К.: Книгоспілка, 1926. – Т. 1: Революційна Українська Партія. – 387 с.

¹⁴ Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – Київ, 1930. – 402 с.; Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. – Мюнхен (репринтное издание 1925 г.), 1971. – 312 с.